

УДК: 1 (477) (091)

Духовність як основа антропоцентризму в українській філософії

ЛИСОКОЛЕНКО Тетяна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1545-8682>

LYSOKOLENKO Tetiana – PhD, Prof. Asoc. Department of Philosophy, Communal institution of higher education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council», 70 Volodymyr Antonovych Str., Dnipro, 49006, Ukraine

РОГОВА Олена – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5498-6897>

ROHOVA Olena – Ph.D., Assistant Professor, Professor of Department of Philosophy, Communal institution of higher education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council», 70 Volodymyr Antonovych Str., Dnipro, 49006, Ukraine

DOI:

Анотація. У статті розглянуто людинотворчий вимір феномену духовності крізь призму української філософської спадщини в контексті проблематики нівелювання духовного в сьогоденні на тлі потужних техногенних трансформацій багатьох сторін життя українського соціуму. Виявлено, що людина є об'єктом вивчення представників різних історичних епох, які знаходять своє особливе розуміння змісту духовності і відводять йому одну з провідних ролей у житті людини. Обґрунтовано, що на тлі визнання фізичної та душевної дихотомії людини високої цінності набувала ідея серця як центру «внутрішньої людини», пізнання якої визнавалося найвищою метою людського самоутвердження. Внутрішня людина визначалася такими духовними концептами, як здатність до самовизначення, самозаглиблення, самопізнання, самотворення, мистецтво самокерування у приборкуванні пристрастей, інтеграції та гармонізації внутрішнього світу і стосунків з оточуючими, наявність надутилітарного ціннісного сенсобудівництва з піднесенням до духовного підпорядкування волі людини божественній волі як індивідуального теозису. Зроблено висновок про те, що духовність в українській філософській спадщині є багаторівневою аксіологічно-антропоцентричною «матрицею», що прагне охопити всі суспільні й індивідуальні потреби та забезпечити цілісність функціонування людського буття, адекватність взаємин із дійсністю. Визначальною стороною її є зовнішня простота відповідей на складні проблеми, авторитетність вимог, критеріїв духовних цінностей, ідеалів, їх безперечна цілісність і впорядкованість, що сприяють певній внутрішній рівновазі і гармонії особистості. Набуті висновки здатні зміцнити зв'язок сьогодення з духовними традиціями нашого народу і стати дієвим інструментарієм подолання негативних тенденцій раціоналізму, крайнього індивідуалізму й технократизму сьогодення.

Ключові слова: духовність, віра, людина, релігійність, буття.

A SPIRITUALITY AS THE BASIS OF THE ANTHROPOCENTRISM IN UKRAINIAN PHILOSOPHY

Summary. This article covers the human-forming dimension of the phenomenon of spirituality through the lens of Ukrainian philosophical heritage in the context of the modern spiritual depreciation by the powerful technocratic transformations of many aspects of the life of Ukrainian society. It has revealed that human being has become a subject of study by representatives of different historical epochs, who has found their special understanding of the content of spirituality and has given it one of the important roles in human life. It has been analyzed the doctrine of the human physical and mental dichotomy and a value of idea of the heart as the center of the «inner human», the knowledge of which has been recognized as the highest goal of human self-affirmation. The inner human was defined by such spiritual concepts as the ability to self-determination, self-deepening, self-understanding, self-creation, the art of self-management in curbing passions, the integration and the harmonization of inner world of personality and relationships with others, the presence of non-utilitarian, non-pragmatic value-building with the elevation to the spiritual obedience of the human's will to the Lord's will as a process of the individual theosis. It is concluded that spirituality in the Ukrainian philosophical heritage is a multilevel axiological-anthropocentric «matrix» that seeks to cover all social and individual needs and ensure the integrity of the functioning of human existence, the adequacy of relations with reality. Its defining aspect is the external simplicity of answers to complex problems, the authority of requirements, the criteria of spiritual

values, ideals, their indisputable integrity and order, which contribute to a certain inner harmony of the personality. The gained conclusions can strengthen the connection between the nowadays and the spiritual traditions of our people and become an effective tool for overcoming the negative tendencies of rationalism, extreme individualism and technocracy of the modernity.

Key words: spirituality, faith, human, religiosity, being.

Постановка проблеми. Увага до людинотворчого потенціалу духовності в українському суспільстві об'єктивно обумовлена тією роллю, яку завжди відіграла духовність у формуванні аксіосфери особистості, індивідуальних переконань, картини світу, людських якостей, і тією компенсаторною функцією, яку здатна виконувати духовність відносно негативних наслідків жорсткого індивідуалізму та прагматизму сьогодення. Остання функція стає все більш затребуваною, по-перше, через поглиблення процесів відчуження особистості, що стає тотальним явищем у пандемічний час випробувань, охоплюючи всю сферу духовної діяльності людини; а, по-друге, через зростання ризику втрати техногенною цивілізацією людського виміру, поваги до цінностей. Тенденція до раціоналізму і технократизму призвела до явного утиску емоційного, етичного, духовного в людині. Міжособистісні відносини у такій царині перестають регулюватися нераціональними засобами: відчуттями, звичаями, ідеалами, співставленням добра і зла, прекрасного і потворного. Духовність редукується до розуму, а цінності замінюються інформацією, на тлі чого в нашому суспільстві розвивається ціннісна інверсія. Вона полягає в розриві традицій, руйнуванні ціннісної ієрархії, що супроводжується кардинальною зміною комбінаторики поведінки, коли «низові цінності» починають домінувати в культурі й відігравати роль визначних цінностей, а цінності, перевірені часом, усуваються на культурну периферію. Звернення до духовного світу особистості тим більше необхідне в сучасних умовах, коли засоби медіапростору дають кожному майже планетарні можливості якщо не у створенні благ, то у нанесенні шкоди і природі, і суспільству, наслідки чого важко навіть уявити. А тому ніякі загальні правила, норми та декларації не зможуть забезпечити людяність як у реальному, так й у віртуальному середовищі медіа-простору, якщо ідеї духовно-ціннісного простору не стануть стрижнем відповідальності та ціннісним орієнтиром діяльності кожної людини, упереджуючи руйнівну дію та непродумані рішення у використанні високих технічних досягнень.

У пошуках шляхів подолання зазначених негативних явищ усе частіше актуалізується звернення до джерел української історико-філософської спадщини щодо людинотворчого потенціалу духовності особистості. Набутки її представників дають нам можливість не лише віддати пошану видатним діячам минулого, а й простежити зв'язок часу з духовними традиціями нашого народу. Без сучасного переосмислення українських духовних традицій минулого дуже складно зрозуміти сутність національних духовних пошуків сьогодення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні десятиліття увага дослідників стає все більше прикутою до різних аспектів осмислення концепту духовності в українській філософській думці. Духовність як

основна складова життя українців виступала об'єктом дослідження багатьох фахівців, які апелювали до відповідної проблематики у своїх дослідженнях. Так, до цього переліку можна віднести роботи А. Бичко [1; 2], М. Кашуби [7], О. Логвіненко [11], Н. Мозгової [13]. Людинотворчий потенціал духовності розглянуто В. Огнев'юком, який закликає формувати нову ціннісну парадигму суспільства, яку називає «людно-біосфероцентричною» [15]. І. Степаненко досліджує філософські конструкти і соціокультурні репрезентації духовності [21]. Н. Радіонова розкриває роль філософії у стратегіях національного виховання як синтезатора загальнолюдських цінностей і цінностей життєвого світу, закріплених духовною традицією [22]. Аксіосфера української народної духовної культури як багатовимірне цілісне утворення, що функціонує в соціокультурному середовищі, розглядається П. Герчанівською [3] та С. Гордієнко [4]. Е. Проценко аналізує духовно-ціннісні орієнтації особистості в контексті філософсько-релігійних традицій [17]. Авторка зазначає, що емоції, переживання, почуття, зокрема, й релігійні, виступають духовними цінностями, а також основою для подальшого розвитку людини. О. Саган розглядає духовність у системі загальнолюдських цінностей у взаємозв'язку релігії та культури [18, с. 5-54]. І. Шеремет наголошує, що «для виживання людини в умовах кризи вирішальне значення має рівень сформованості її духовного світу» [26, с. 591]. Проблеми духовності як необхідної умови соціалізації людини та вимірів людського буття розглянуті Л. Харченко [25]. Проблемне поле щодо формування духовності особистості аналізується О. Липкою [9]. Людинотворчі аспекти філософії Григорія Сковороди проаналізовано В. Кременем [8].

Не дивлячись на широкий спектр проведених досліджень духовної проблематики, поза увагою зазначеної плеяди діячів залишаються аспекти розуміння духовної сутності людини, що представлені у сукупній творчості українських митців і виступають як системо-творчий чинник культури, як своєрідний «код нації», або «ліки» для духовно-ціннісного оздоровлення країни. Цим обумовлене обрання теми дослідження.

Мета роботи полягає у розкритті аспектів людинотворчого потенціалу духовності представниками української філософської думки.

Виклад основного матеріалу. Серед великого переліку питань, що цікавлять українську філософську думку, проблема людини є центральною. Так склалося історично. Формування духовності нашого народу відбувалося через інтеграційні процеси, які виявилися депривованими через зовнішні чинники. В українців утворився життєвий стиль «прихованості», «притаємності», як можливої реакції на тиск обставин. Усе це спричинило особливу значущість рефлексивних

світосприймальних настанов для української психіки, котрі гармонійно узгоджуються з «кордоцентричністю», ірраціональним та емоційно-почуттєвим характером вдачі [10]. Специфічна прикмета, що відрізняє українця від представників інших національностей, проявляється у національному побуті, в житті і мистецтві, в емоційності українського світогляду та в цілісності українського життя. Аналіз особливостей взаємозв'язку людини з природою на теренах України дозволяє стверджувати, що в українському національному характері центральне місце займає чуттєвість, релігійність, домінують внутрішні суб'єктивні чинники, що відповідним чином протиставляються розуму.

Таким чином, ідеєю, яка впливала на світосприйняття, й у багатьох випадках на перебіг подій, залишалася духовність як основна складова української філософської думки.

Період Київської Русі поєднує в собі тематичну багатоманітність писемних пам'яток, у центрі більшості з яких перебуває людина. Християнство принесло новий світогляд, який базувався на переосмисленні значущості людини як суб'єкта пізнання. Відомі давньоруські книжники: Митрополит Іларіон, Феодосій Печерський, Володимир Мономах, Климент Смолятич, Кирило Туровський та інші мету своєї діяльності вбачали у розгляді людського життя, де не останнє місце посідало пізнання духовної сутності людини [10]. Не менш важливим наслідком прийняття нової релігії було розв'язання онтологічних і натурфілософських проблем, що зумовлюється притаманним людині середньовіччя уявленням про світ, в єдності з яким вона усвідомлює сенс власного буття. Тепер світ розуміється як подвоєний – світ наявний і світ бажаний, який перебуває за межами наявного. Релігійна людина живе у двох світах, для неї однаково реальних і співіснуючих у просторі, але різних за своєю суттю – у світі повсякденного існування та об'єктивної причинності й у таємничому трансцендентному світі. Перше й основне буття – це божественний і духовний світ. Він є найвищою для людини метою. Друге, тимчасове буття – це тваринний, тілесний, земний світ. Погляд релігійної людини Давньої Русі спрямований не на природу, а через неї до ірраціонального начала. На цьому ґрунті в киево-руській думці відведена роль посідає негативне ставлення до природного, людського світу.

Динаміка історичного процесу розвитку Києворуської доби спонукала до зростання значущості внутрішніх якостей людини, її індивідуальної самосвідомості. Людина вже не обмежує свою сутність тілесною оболонкою, а відкриває в собі духовний світ і саме на ньому зосереджує увагу в осмисленні власної сутності. Людина тепер мислиться як істота, що має, окрім фізичної сутності, ще й внутрішню. Якщо плотське характеризує «зовнішнє» у людині, то душа – її «внутрішня» сутність. Саме завдяки своїй «двоприродності» людина може пізнавати Бога, тому що вона, з одного боку, є «плотською», а з іншого – «божественною» сутністю.

Так, не заперечуючи ролі людського розуму, митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» апелює до таємного, внутрішнього пізнання, яке базується на вірі, називаючи його «неведомое и тайное», яке, на

його думку, допомогло поширити християнство на території Київської Русі. Митрополит вважає, що внутрішня людська сутність домінує над зовнішньою: «тога как слепы мы были и не видели света истины, но блуждали во лжи идольской, к тому же и глухи были к спасительному учению, помиловал нас Бог – и воосиял в нас свет разума к познанию Его» [5, с. 114].

Умонастрої Кирила Туровського визначає не розум, а віра. Коментуючи той чи інший біблійний текст, головну свою задачу він убачає в тому, щоб розкрити його «істинний» смисл. Світ у Туровського розділяється надвоє: на світ людський і світ божий. Так само його цікавлять проблеми співвідношення в людині духовного й тілесного початків, божественного й плотського. Він аналізує природу людських почуттів, роль свідомості і душі в людині. Кирило Туровський стверджує, що тіло є первинним відносно до душі, бо в такій послідовності вони створені. З цього – пізнання духовного не можливе без знання тілесного. Людина виявляється розділеною на внутрішню і зовнішню [10].

Загалом можна говорити, що книжникам Давньої Русі притаманне сприйняття людини як неповторної особистості з великим внутрішнім духовним світом, що визначає її дії і вчинки у цьому земному бутті.

Сконцентрованість філософських досліджень на осмисленні проблеми людини, з'ясування її морально-духовного початку проявляється і значно пізніше, зокрема у XVI-XVII ст. Так, у діяльності таких представників культурно-освітнього Острозького центру, як Клірик Острозький, Герасим Смотрицький та інших, репрезентантів духовного осередку: І. Вишенський, Й. Княгиницький, Йов Почаївський, Віталій з Дубно та ін. і представників братських шкіл, таких як Кирило Транквіліон-Ставровецький Лаврентій і Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та ін. не надається особливого значення красі людського тіла, а увага концентрується саме на духовній красі людини. Людина є поділеною на її духовну і тілесну природу. За переконанням Клірика Острозького, наявність Бога у людській душі визначає високу цінність «внутрішньої людини», пізнання якої стає найвищою метою людського самоутвердження. І це пізнання здійснюється не шляхом логічних доказів, а за допомогою інтуїтивного осяяння, входження у духовний контакт із Богом у процесі самозаглиблення і самопізнання. З цього приводу Г. Смотрицький зазначав: «Ты коли ся молиши, войти в клѣть свою, и затворивши двери твои, помолися отцу твоему втайне. А отец твой видяй втайне, отдасть тебѣ явне» [14, с. 175]. Отже, у представників культурного осередку метою земного самоутвердження є духовне оновлення людини через пізнання своєї внутрішньої божественної сутності, настанова на приборкування почуттів і земних пристрастей, переважна увага до вдосконалення інтуїтивного, духовного початків.

Іван Вишенський був переконаний, що доля людини у земному й «потоїбічному» світі залежить від того, чому вона надає перевагу – тілесному чи духовному. Вибір на користь духовних цінностей забезпечує людині свободу, безсмертя, вічне блаженство. Цей вибір передбачає концентрацію всіх вольових та інтелектуальних зусиль, він пов'язаний зі зневагою до тілесних

потреб та егоїстичних інтересів. Коли людина віддає себе тільки земному, тілесному, минушому життю, вона прирікає себе на часовість, на смерть разом зі своїм тілом. Людина справді живе, якщо вона живе за покликанням духу. Тож людина може загинути «дво-якою погібеллю». Можна існувати у земному житті, однак у той же час не жити, бо існування може означати і смерть, коли людина живе за покликом смертного тіла, а не вічною безсмертністю духу. Віддавши себе часовому, земному життю, захопившись його примарами, розкошами, багатством тощо, людина стає омертвілою. Тільки в душі, наділеному вічністю і безсмертям, людина може знайти вічне блаженство, підпорядкувавши пошукам Бога все своє земне існування. Отже, справжня сутність людини, за Вишенським, полягає у духовності. Досягти якої можна, з одного боку, шляхом ретельного вивчення священних текстів і творів східної патристики, а з іншого – зректись назавжди зухвало, павучого, «зовнішнього» мудрування і звернутися до «внутрішнього», духовного розуму [10].

Продовження розвитку зазначеної проблематики знаходимо у роботах «Вертоград душевний» святогорця Фікари, «Алфавіт духовний» І. Копинського і «Діоптра» Віталія з Дубно. Автори цих творів не приймають існуючу дійсність і виражають свій протест у формі переключення на сферу духовності. Засобами досягнення останнього вони вважають зречення світу тілесних цінностей, багатства. Цьому вони протиставляють самопізнання, працю і моральне вдосконалення. Так, у поглядах Фікари, видимий світ створений не для випробування людини, не для того, щоб вона його зрікалася, а для користі і насолоди. Використовуючи запозичену християнами від стоїків ідею про «двонатурність» людини, автор розглядає останню як прекрасну цілісність, що має видиму, тілесну і невидиму, духовну природу. Для підкреслення значущості духовного світу людини Фікара вводить поняття світу зла, який є породженням диявола. І завдання автора «Вертограду душевного» полягає у необхідності вивести людину зі злого світу і наблизити її до Бога. Для цього треба зректись земного світу зла, досягнути свою власну духовну сутність шляхом самовдосконалення і самозаглиблення [10].

У центрі уваги Копинського стояла людина, піднесення в ній морального, розумного і духовного начал. І. Копинський підкреслює необхідність для людини зосередитися на самопізнанні. Пізнаючи себе, людина, як зазначається в «Алфавіті духовному», розкриває свою двонатурність – те, що вона і тілесна, й духовна, і зовнішня, й внутрішня. Тоді перед людиною виникає дилема, чому віддати перевагу – чи минушому, тлінному світові, з яким вона пов'язана тілом, чи своєму внутрішньому еству, розуму, безсмертному духові, яким вона подібна до Бога. Автор радить читачеві звернутися до таємного та глибинного, а саме до духовного самопізнання, бо внутрішнє становить суть людини. У процесі самопізнання людина досягає єднання з Богом, що дає їй можливість досягти блаженства не тільки на небі, а й тут, на землі. У той же час, автор не заперечує необхідності зовнішнього пізнання світу, говорячи про нього як про попереднє пізнання. Самопізнання у Копинського переростало в «теорію

умного деланія», оскільки для нього істинним пізнанням поставало не «точію от внѣшняго труда», а переважно от «дѣлания умного» [11, с. 66-67]. Ця концепція являє собою містичний шлях теозису, коли людина обожнювалася, через зречення й обмеження законів тілесної природи, очищення і просвітлення розуму. І тоді, підкреслює автор, ще до воскресіння тіла після смерті, людина воскресає душею, набуває божественної благодаті, досягає царства небесного – що для Копинського є метою духовного розвитку.

Однією з центральних ідей у «Діоптрі» Віталія з Дубно є також проблема самопізнання. Тільки самопізнання веде до розуміння шляхів, які єднають людину з Богом, тому воно і є необхідним. Але на відміну від автора «Алфавіту духовного», Віталій не вважає вивчення зовнішнього світу, природи необхідною передумовою самопізнання. Він наголошує на тому, що немає ніякої користі від вивчення наук, якщо ці науки нічого не говорять про «ввнутрняя сердца». Світська і божественна мудрість не лише різні, а й виключають одна одну. Як зазначається у книзі, лише через самопізнання людина може досягнути «божественну мудрість», до якої веде довга дорога піднесення шаблями духовності, що вимагає не лише цілковитого зречення цінностей матеріального світу, а й тілесної людської природи, пристрастей, бажань, волі. Навчившись їх перемагати, людина одержує владу над собою, яка є найвищою владою на землі. Здобутком цієї влади стає внутрішній спокій, незворушливість за будь-яких умов, «духовная сладость» і «на земле рай» [14, с. 272-273].

Отже, зазначені діячі звеличують духовне начало в людині, закликають до зречення земного тлінного світу розкоші.

Процес самопізнання – це піднесення до духовного підпорядкування волі людини божественній волі. Проблема самопізнання, морального самовдосконалення перебувала в центрі уваги й в інших працях цього періоду, зокрема, у творах К. Ставровецького та Петра Могилі.

У центрі уваги К. Ставровецького все-таки знаходився не видимий світ сам по собі, а людина, вчення про яку складає зміст третьої бесіди у «Зерцалі богословії» – «О сотворенню чоловіка, котрій малим миром нарицається» [20]. Відповідно, у центр своїх міркувань Ставровецький ставить духовну людину, яка є більш досконалою ніж ангели. Автор наголошує на рівності всіх людей та рівності людини з Богом.

Петро Могила зазначав, що людина, не дивлячись на всю незбагненність божества, може пізнавати його через віру, через наближення до нього. Наслідуючи подібні міркування Могилі, викладачі Києво-Могилянської Академії також наголошували, що людина має уподібнитися Богу, а значить – стати «духовною людиною», відмінною від «плотської». Людині поверталися відчужені від неї християнством атрибути Бога, а сама вона звеличувалася настільки, що їй приписувалася здатність судити про добро й зло, тлумачити на свій розсуд і божі заповіді, і церковні настанови [12, с.69-70].

Таким чином, у поглядах могилянців ми також бачимо духовну людину, якій підвладним є набагато більше, ніж звичайній земній особі.

Своєрідним підсумком довготривалого процесу осягнення духовності людини стала філософія Г. Сковороди і П. Юркевича. Так, Григорій Савович, на відміну від своїх попередників, не просто розмірковує над проблемою духовності, а висуває ідею серця як центру внутрішньої сутності людини. Слідом за ним Юркевич підхоплює цю тему й знаходить її нове, більш глибоке вирішення.

Сковорода вперше в українській філософії підносить людину до розуміння її як духовної особистості. У цьому його оригінальність і новизна, у цьому його крок уперед у порівнянні зі своїми вчителями з Києво-Могилянської академії. Виходячи з пантеїстично-раціоналістичної концепції, мислитель доводить, що «истинный человек» не в «плоти», а в його «Богові», що «истинный человек и Бог есть тожде» [19, с. 136], що суть його полягає «не во внешней своей плоти и крови, но мысль и сердце его – то истинный человек есть» [16, с. 79]. У людині є два єства – стверджує Сковорода. Тіло земне і тіло духовне, внутрішнє, таємне, приховане, вічне. Митець запевняє, що людина так довго не стане із земної небесною, як довго не пізнає, що є істинна людина, доки не збагне, що «кров і плоть є ніщо», а справжню людину утворює невидимий духовний початок. Внутрішня людина може вільно проявитися тоді, коли усунути обидві зовнішні оболонки – тіло й поверхню душі. Дійсна, справжня людина є таємницею, а тіло – це тільки «сіно й лушпиння».

Суть невидимого начала становить серце, яке Сковорода розглядає як духовну субстанцію, що є основою людського буття і джерелом життєдіяльності людини. Філософія, або любомудріє, спрямовує все коло справ своїх на той кінець, щоб дати життя духові нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього. Коли дух у людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все є світлим, щасливим, блаженним. Ось це є філософія. У процесі пізнання, за Сковородою, серце все утримує в собі, хоч нічого тілесного при цьому не містить.

У своєму трактаті «Вступні двері до християнської добронравності», що є конспективним викладом лекцій, які Г. Сковорода прочитав у Харківському колегіумі (1768-1780 рр.), мислитель пропонує особистості той тип внутрішньої духовної роботи, який можна визначити термінами «пошук» та «виконання».

Глави 1-4 трактату розкривають поняття «пошуку» через насичення світоглядними орієнтаціями. Саме в них Сковорода підкреслює, що любити та шукати мудрість – дуже важка праця як для духу, так і для душі людини. І тільки розумна людина, яка підкорила собі свої пристрасті, може легко знайти свій істинний шлях у житті. Людина створює себе, за Г. Сковородою, коли прагне до більшого, і тоді разом із ним набуває і меншого. Інакше, як показує досвід, людину до кінця життя може чекати нескінченний коловорот тлінних земних придбань. «Премудрість, за Г. Сковородою, – це не різновид «геніального» раціоналістичного аналізу, але тип цілісного пізнання світу, що розкривається в певній інтуїції, для якої характерні не стільки здібності розуму, скільки внутрішнє духовне перетворення людини у напрямку досконалості, яке Г. Сковорода інтерпретує як наближення до Творця» [23].

Незважаючи на те, що Памфіл Юркевич у своїх поглядах спирається у більшості випадків на вчення Сковороди, їх підходи до аналізу духовних текстів є різними. Так, Г. Сковорода у своєму аналізі Біблії говорив лише про духовне серце, Юркевич же при цьому виділяє ще й фізичне серце, тобто акцентує увагу, що біблійне серце – це єдність фізичного і духовного.

Серед рис, які визначають специфіку філософії Юркевича, традиційно виділяють її християнський антропологізм, оскільки зародки його філософського світогляду, який необхідно передбачається релігійним і моральним життям людства, міститься у людській душі. Тілесне доступне нашому пізнанню тільки через душевне. Самі явища органічного тілесного життя не існують для нас поза межами суб'єкта, який пізнає і розуміє. Серце людини розглядається філософом «як осереддя всього тілесного й духовного життя, як найістотніший орган і щонайближче змістилище всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками» [27, с. 73].

Висновки. Завершуючи розгляд духовності як передумови осягнення сутності людини, треба акцентувати увагу, що майже всі філософські твори вітчизняних авторів просякнуті ідеєю антропоцентризму – в них автори намагаються розкрити особливе розуміння людини, котрій властиві індивідуальна духовність, конкретність, сердечність та свобода волі. І хоча українські дослідники духовності не створили власних завершених філософських систем, вони запропонували ряд ідей, які передували майбутнім філософським пошукам духовної сутності людини. Так, у період Давньої Русі, з прийняттям християнства, духовність стає основою передумовою для дослідження сутності людини, розуміння того шару несвідомого, який раніше навіть був невідомим. В історичний період діяльності представників культурного Острозького осередку й братських шкіл антропоцентрична проблематика була доповнена новими цікавими поглядами, як, наприклад, визнання двонатурності буття, наявності духовної і тілесної природи в кожній речі й ототожнення Бога з духовною природою, що приводило авторів цієї доби до його імманентизації, до ствердження, що Бог є в самій людині, перебуваючи у серці та душі. Шлях пізнання Бога лежав через самозаглиблення і містичні переживання. Потім «людина духовна» стає об'єктом аналізу викладачів Києво-Могилянської академії. У філософських курсах могилянців присутня ідея приєднання духовної сутності людини до Бога через внутрішнє самозаглиблення та самопізнання, що являє собою найвищий момент містичного теозису [10]. І як результат тривалого історичного розвитку визначеної проблематики, в українській філософській думці з'являються ідеї духовного серця Г. Сковороди і П. Юркевича. Однак, цими авторами дослідження духовної сутності людини не обмежується. Такі представники російської релігійної філософії як В. Соловйов, С. Франк, П. Флоренський, І. Ільїн та ін. не лише продовжили справу Г. Сковороди та П. Юркевича, а й внесли значний вклад у становлення філософської антропології ХХ ст., і тим самим показали, що українські антропоцентричні ідеї є актуальними і зараз.

Список використаних джерел

1. Бичко А., Бичко Б. Світлотінь Касіяна (Калліста) Саковича. Київ : Укр. центр духовної культури, 2005. 168 с.
2. Бичко А. Становлення правознавчої думки в Україні. Феномен Пилипа Орлика : (аналіз філософа). Київ : ТОВ XXI ст. : діалог культур, 2009. 252 с.
3. Герчанівська П. Е. Ціннісна система української народної християнської культури. *Мультиверсум. Філософський альманах* : зб.наук.праць. Вип. 75. 2008. С. 111-123.
4. Гордієнко С. Г. Формування духовності дітей та молоді засобами християнської моралі (сучасний погляд). URL : http://194.44.242.244/Portal/Soc_Gum/Npdntu_pps/2009_3/gordienko.pdf (дата звернення : 17.12.2021).
5. Илларион, митрополит Киевский. Слово о Законе и Благодати. *Златоструй. Древняя Русь X-XIII ст.* М., 1990. С. 106-121.
6. Захара І. С., Кашуба М. В., Матковська О. В. Проблема людини в Українській філософії XVI-XVIII ст. Львів : Логос, 1998. 238 с.
7. Кашуба М. Етична традиція в українській духовній культурі. *Мандрівець*. 1999. № 1. С. 27-31.
8. Кремень В. Г. Кордоцентризм Г. С. Сковороди як передумова філософії людиноцентризму. *Креативна педагогіка*. 2012. № 6. С. 19-24.
9. Липка О. Проблема формування духовності особи в сучасному українському суспільстві. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 26. С. 10-20.
10. Лисоколенко Т. В. Ірраціональний досвід в українській філософській думці XVI-XIX ст. : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Слов'янський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2010. 192 с.
11. Логвиненко О. В. Свобода волі й система цінностей в «Алфавіті духовному» Ісайї Копинського. *Проблеми філософії*. 1992. Вип. 94 : 3 історії філософії в Україні. С. 60-71.
12. Лук М. І. Етичні ідеї в філософії України другої пол. XIX – поч. XX ст. Київ : Наукова думка, 1993. 150 с.
13. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819-1920 : Філосо. спадок. Київ : Книга, 2004. 320 с.
14. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ : Наукова думка, 1990. 384 с.
15. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : монографія. Київ : Знання України, 2003. 450 с.
16. Пашук А. І. І. Вишенський і Г. Сковорода. *Філософська думка*. 1972. № 5. С. 76-83.
17. Проценко Е. Б. Духовно-ціннісні орієнтації особистості в контексті філософсько-релігійних традицій : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09. 00. 11. Київ, 2006. 13 с.
18. Саган О. Місце релігії в системі загальнолюдських цінностей. *Влада і церква в Україні : перша половина XX ст.* Полтава, 2000. С. 5-54.
19. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ : Наукова думка, 1983. 544 с.
20. Ставровецький К. Зерцало Богословії. *Хроніка 2000. Україна : Філософський спадок століть*. 2000. № 37-38. С. 251-263.
21. Степаненко І. В. Духовність : філософські конструкти і соціокультурні репрезентації : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.04. Київ, 2004. 31 с.
22. Радіонова Н. В. Філософська комунікація як чинник структурування культурно-освітнього простору на Слобожанщині у XIX ст. : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.10. Харків, 2009. 32 с.
23. Рогова О. Г. Філософсько-освітні аспекти становлення християнської добродійності за трактатом Г. С. Сковороди «Вступні двері до християнської добронравності». *Філософія. Культура. Життя*. 2013. Вип. 39. С. 202-207.
24. Туровский К. Слово о расслабленном от бытия и от сказания Евангельского. *Златоструй. Древняя Русь X-XIII вв.* М. : Мол. гвардия, 1990. С. 209-213.
25. Харченко Л. Духовність як універсальна філософська категорія. *Гуманітарний вісник державного вищого навчального закладу Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Філософія*. 2015. № 37. С. 149-157
26. Шеремет І. І. Соціальні виклики безперервної освіти. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Вип. 15. Харків, 2009. С. 587-592.
27. Юркевич П. Д. Вибране / пер. з рос. В. П. Недашківського. Київ : Абрис, 1993. 416 с.

References

1. Bychko, A., & Bychko, B. (2005) *Svitlotin Kasiiana (Kallista) Sakovycha* [Chiaroscuro (Callist) Sakovich's chiaroscuro]. Kyiv : Ukr. tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
2. Bychko, A. (2009). *Stanovlennia pravoznavchoi dumky v Ukraini. Fenomen Pylypa Orlyka : (analiz filosofa)* [Formation of legal thought in Ukraine. Philip Orlyk's phenomenon : (philosopher's analysis)]. Kyiv : TOV XXI st. : dialoh kultur [in Ukrainian].
3. Herchanivska, P. E. (2008). Tsinnisna systema ukrainskoi narodnoi khrystyianskoi kultury [Value system of Ukrainian folk Christian culture]. *Multiversum. Filosofskyi almanakh*, 75, 111-123 [in Ukrainian].
4. Hordiienko, S. H. (2009) Formuvannia dukhovnosti ditei ta molodi zasobamy khrystyianskoi morali (suchasnyi pohliad) [Formation of spirituality of children and youth by means of Christian morality (modern view)]. URL : http://194.44.242.244/Portal/Soc_Gum/Npdntu_pps/2009_3/gordienko.pdf (accessed : 17.12.2021) [in Ukrainian].

5. Illarion, mitropolit Kievskiy (1990) Slovo o Zakone i Blagodatii [A word about the Law and Grace]. In *Zlatostruy. Drevnyaya Rus X-XIII st.* [Gold jet. Ancient Russia X-XIII centuries] (pp. 106-121). Moskva [in Russian].
6. Zakhara, I. S., Kashuba, M. V., & Matkovska, O. V. (1998). *Problema liudyny v Ukrainiskii filosofii XVI-XVIII st.* [The problem of man in the Ukrainian philosophy of the XVI-XVIII centuries]. Lviv : Lohos [in Ukrainian].
7. Kashuba, M. (1999). Etychna tradytsiia v ukrainiskii dukhovnii kulturi [Ethical tradition in Ukrainian spiritual culture]. *Mandrivets, 1*, 27-31 [in Ukrainian].
8. Kremen, V. H. (2012). Kordotsentryzm G. S. Skovorody yak peredumova filosofiyi lyudynotsentryzmu [G. S. Skovoroda's cordocentrism as a precondition of the philosophy of anthropocentrism]. *Kreatyvna pedahohika, 6*, 19-24 [in Ukrainian].
9. Lypka, O. (2003). Problema formuvannia dukhovnosti osoby v suchasnomu ukrainському suspilstvi [The problem of forming a person's spirituality in modern Ukrainian society]. *Ukrainske relihiieznavstvo, 26*, 10-20 [in Ukrainian].
10. Lysokolenko, T. (2010). *Irratsionalnyy dosvid v ukraïns'kii filosofskii dumtsi XVI-XIX st.* [Irrational experience in Ukrainian philosophical thought of the XVI-XIX centuries]. (Candidate's thesis). Slov'yans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet, Slov'yans'k [in Ukrainian].
11. Lohvynenko, O. V. (1992). Svoboda voli y systema tsinnosti v «Alfaviti dukhovnomu» Isaii Kopynskoho [Freedom of will and the system of values in «Spiritual Alphabet» Isaiah Kopynsky's]. *Problemy filosofii, 94* : Z istorii filosofii v Ukraini, 60-71 [in Ukrainian].
12. Luk, M. I. (1993). *Etychni idei v filosofii Ukrainy druhoi pol. XIX – poch. XX st.* [Ethical ideas in the philosophy of Ukraine of the second half. XIX – beg. XX century]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Mozghova, N. H. (2004). *Kyivska dukhovna akademiia, 1819-1920 : Filos. spadok* [Kyiv Theological Academy, 1819-1920 : Philosopher. legacy]. Kyiv : Knyha [in Ukrainian].
14. Nychyk, V. M., Lytvynov, V. D., & Stratii, Ya. M. (1990). *Humanistychni i reformatsiini idei na Ukraini (XVI – pochatok XVII st.)* [Humanistic and Reformation ideas in Ukraine (XVI – early XVII centuries)]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
15. Ohneviuk, V. O. (2003). *Osvita v systemi tsinnosti staloho liudskoho rozvytku* [Education in the system of values of sustainable human development]. Kyiv : Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
16. Pashuk A.I. (1972). I. Vyshenskyi i H. Skovoroda [I. Vyshensky and G. Skovoroda]. *Filosofska dumka, 5*, 76-83 [in Ukrainian].
17. Protsenko, E. B. (2006). *Dukhovno-tsinnisni oriientatsii osobystosti v konteksti filosofsko-relihiinykh tradytsii* [Spiritual and value orientations of the individual in the context of philosophical and religious traditions]. (Extended abstract of candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
18. Sahan, O. (2000). Mistse religii v systemi zahalnoliudskykh tsinnosti [The place of religion in the system of universal values]. In *Vlada i tserkva v Ukraini : persha polovyna XX st.* [Power and the Church in Ukraine : the first half of the twentieth century]. (pp. 5-54). Poltava [in Ukrainian].
19. Skovoroda, H. (1983). *Virshi. Pisni. Baiky. Dialogy. Traktaty. Prytchi. Prozovi pereklady. Lysty* [Lyrics. Songs. Fairy tales. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Leaves]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
20. Stavrovetskyi, K. (2000). Zertsalo Bohoslovii [Zertsalo Bohoslovii]. *Khronika 2000. Ukraina : Filosofskiy spadok stolit, 37-38*, 251-263 [in Ukrainian].
21. Stepanenko, I. V. (2004). *Dukhovnist : filosofski konstrukty i sotsiokulturni reprezentatsii* [Spirituality : philosophical constructs and socio-cultural representations] (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
22. Radionova, N. V. (2009). *Filosofska komunikatsiia yak chynnyk strukturuvannia kulturno-osvitnoho prostoru na Slobozhanshchyni u XIX st.* [Philosophical communication as a factor in structuring the cultural and educational space in Slobozhanshchyna in the XIX century]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
23. Rohova, O. H. (2013). Filosofsko-osvitni aspekty stanovlennia khrystyianskoi dobrochynnosti za traktatom H. S. Skovorody «Vstupni dveri do khrystyianskoi dobronravnosti» [Philosophical and educational aspects of the formation of Christian charity according to the treatise of G. Skovoroda Frying pans «Introductory door to Christian benevolence»]. *Filosofia. Kultura. Zhyttia, 39*, 202-207 [in Ukrainian].
24. Turovskiy, K. (1990). Slovo o rasslablenom ot byitiya i ot skazaniya Evangel'skogo [A word about the relaxed from the Genesis and from the Gospel story]. In *Zlatostruy. Drevnyaya Rus X-XIII vv.* [Gold jet. Ancient Russia of the X-XIII centuries] (pp. 209-213). Moskva : Mol. gvardiya [in Russian].
25. Kharchenko, L. (2015). Dukhovnist yak universalna filosofska katehoriia [Spirituality as a universal philosophical category]. *Humanitarnyi visnyk derzhavnoho vyshchoho navchalnoho zakladu Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. G. S. Skovorody. Filosofia, 37*, 149-157 [in Ukrainian].
26. Sheremet, I. I. (2009). Sotsialni vyklyky bezpererвної osvity [Social challenges of continuing education]. *Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva, 15*, 587-592 [in Ukrainian].
27. Yurkevych, P. D. (1993). *Vybrane* [Selected]. (V. P. Ntdashkivskogo. Trans.). Kyiv : Abrys [in Ukrainian].